

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ¹

Δέσποινα Κομπούτση²

Περίληψη

Ένα από τα σημαντικότερα θέματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα σήμερα, αλλά και γενικότερα η Ευρώπη, είναι η ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής. Το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις και ο αριθμός των μεταναστών που ζουν σήμερα στη χώρα μας υπολογίζεται σ' ένα εκατομμύριο άτομα από διάφορες περιοχές του κόσμου, δημιουργώντας ένα μωσαϊκό λαών, με διαφορετική γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία, συνήθειες, στάσεις.

Το ζήτημα του επιπολιτισμού και της διαδικασίας ένταξης του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα υποδοχής έχει απασχολήσει πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες και μελετητές του φαινομένου.

Η ένταξη των μεταναστών στην τοπική κοινωνία μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης είναι μια διαδικασία πολιτιστικής μεταβολής, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα της επαφής μεταξύ των μεταναστών και του πληθυσμού της χώρας υποδοχής.

Λέξεις κλειδιά: Μετανάστευση, κοινωνική ένταξη, επικοινωνιακή ενσωμάτωση, κοινωνική συμμετοχή, επιπολιτισμός, κοινωνικός αποκλεισμός

Εισαγωγή

Για πολλούς αιώνες εκατομμύρια άνθρωποι σε όλο τον πλανήτη εγκαταλείπουν τον τόπο διαμονής τους και αναζητούν προστασία ή καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σ' άλλες χώρες. Οι άνθρωποι αυτοί ονομάζονται μετανάστες. Η μετανάστευση ως φαινόμενο είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που εξαρτάται τόσο ως απόφαση όσο και ως πραγματοποίηση της απόφασης από σύνθετους παράγοντες. Η διαδικασία με την οποία μια κοινωνία ή μια κοινότητα επιτρέπει στα μέλη της να είναι κάτοχοι θέσεων και φορείς ρόλων, στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης, προκειμένου να συμβάλλουν όλα τα μέλη στη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος ονομάζεται ενσωμάτωση. Ο όρος «κοινωνική ενσωμάτωση» (social inclusion) αποδεικνύεται εξαι-

1. Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο Συνέδριο του ΣΚΛΕ Κοινωνικό Κράτος: Κοινωνική Εργασία στο Περιφερειακό και Τοπικό Δίκτυο Υπηρεσιών Κοινωνικής Φροντίδας, στις 27-29 Μαΐου 2010, στην Αθήνα.

2. Κοινωνική Λειτουργός, ΜΑ, Καθηγήτρια Εφαρμογών Κοινωνικής Εργασίας, ΤΕΙ Αθήνας.

ρετικά επίκαιρος για την εύρυθμη λειτουργία της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται η σχέση που συνδέει τον επιστημονικό αυτόν όρο με την πολιτική και τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία. Οι κοινωνικοί επιστήμονες παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης μέσω της δημιουργίας προγραμμάτων και δράσεων που συμβάλλουν στην εκπαίδευση τόσο του γηγενή πληθυσμού όσο και του αλλοδαπού σε πολιτικές αξίες που προάγουν τη συμμετοχή και την ισότητα. Ουσιαστικά συμβάλλουν στη δημιουργία μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας ίσων ευκαιριών.

Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνικά δικαιώματα

Ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφεται ως μια προοδευτική διαδικασία περιθωριοποίησης που οδηγεί σε οικονομική εξαθλίωση και σε διάφορες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής μειονεκτικότητας. Σύμφωνα με τη Μουσούρου (2004), προσδιορίζει την έλλειψη :

- ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων
- συμμετοχής στην παραγωγή και την απόλαυση κοινωνικών και δημοσίων αγαθών
- συμμετοχής στη διαμόρφωση της έννοιας αλλά και στην άσκηση της εξουσίας.

Ο αποκλεισμός είναι μια διαδικασία έκπτωσης που συνδέεται με την ανισότητα και τη φτώχεια. Ως ενδεικτικά αίτια του αποκλεισμού αναφέρονται:

- η μόνιμη ανεργία
- ο αντίκτυπος της βιομηχανικής αλλαγής σε μη ειδικευμένους εργαζόμενους
- οι νέες μορφές οικογενειακών σχέσεων
- η παρακμή των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης
- η αύξηση του ατομικισμού
- οι νέες μορφές μετανάστευσης

Σύμφωνα με τον Μωυσίδη (2004), ως βασικές ορίζουσες του κοινωνικού αποκλεισμού είναι α) η φτώχεια, β) η αποστέρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και γ) η κοινωνική απομόνωση.

Το περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού κινείται μεταξύ της παρεμπόδισης απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών και της αδυναμίας άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ο *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης* αναγνωρίζει το δικαίωμα για κοινωνική βοήθεια, ενσωματώνει την έμμεση δέσμευση για πολιτικές ελαχίστου εγγυημένου εισοδήματος και υιοθετεί τις δεσμεύσεις για καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Βενιέρης, 2009).

Ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης* υπογράφη-

κε και διακηρύχθηκε από τους Προέδρους του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Επιτροπής κατά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας (07/12/2000). Περιλαμβάνει σε ενιαίο κείμενο και για πρώτη φορά στην ιστορία της Ε.Ε., το σύνολο των αστικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των Ευρωπαίων πολιτών, καθώς και όλων των προσώπων που ζουν στην Ε.Ε.

Τα δικαιώματα αυτά κατανέμονται σε έξι μεγάλα κεφάλαια :

- Αξιοπρέπεια
- Ελευθερία
- Ισότητα
- Αλληλεγγύη
- Ιθαγένεια – Δικαιώματα πολιτών
- Δικαιοσύνη

Για κάθε δημόσιο δικαίωμα επιβάλλονται στο κράτος τρία επίπεδα υποχρεώσεων: να το σέβεται, να το προστατεύει και να το εφαρμόζει. (Φουντεδάκη Π. στο Α. Μάνεσης, 2007). Αυτό σημαίνει ότι το κράτος όχι μόνο δεν θα πρέπει να μην λαμβάνει μέτρα με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται ή να εμποδίζεται η εφαρμογή ενός δικαιώματος, αλλά έχει την υποχρέωση να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα για την ικανοποίηση ενός δικαιώματος, καθώς και να παρέχει τα μέσα που απαιτούνται για την ικανοποίησή του.

Κοινωνική ενσωμάτωση

Όπως ήδη αναφέραμε, η κοινωνική ενσωμάτωση είναι μια διαδικασία με την οποία μια κοινωνία ή μια κοινότητα επιτρέπει στα μέλη της να είναι κάτοχοι θέσεων και φορείς ρόλων, στα πλαίσια της κοινωνικής οργάνωσης, προκειμένου να συμβάλλουν όλα τα μέλη στη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος. Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου (2011) «είναι μια θεμελιώδης διαδικασία κοινωνικής οργάνωσης και συμμετοχής».

Ο κοινωνικός δεσμός (ορατός ή άορατος, τυπικός ή άτυπος) που ενώνει τα μέλη μιας κοινότητας μεταξύ τους και τα οδηγεί να συμβιώνουν με ένα συγκεκριμένο τρόπο αποτελεί τον κύριο μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης σ' αυτήν και η ίδια η κοινωνία συγκροτείται ως συμπαγής ταυτότητα (Παπαδοπούλου, 2011). Ως βασικοί παράγοντες της ενσωμάτωσης ορίζονται όσοι «άπτονται του δημοσίου βίου του ατόμου», όπως για παράδειγμα το εκπαιδευτικό σύστημα, η απασχόληση και η κατοικία (Μπάγκαβος, 2006).

Μια ομάδα μπορεί να θεωρηθεί κοινωνικά ενσωματωμένη, στο βαθμό που τα μέλη της: α) διαθέτουν κοινωνική συνείδηση, μοιραζόμενα τα ίδια συναισθήματα, τις πεποιθήσεις και πρακτικές, β) βρίσκονται σε διάδραση μεταξύ τους, γ) αισθάνονται ότι έχουν κοινούς στόχους.

Ο όρος *κοινωνική ενσωμάτωση* προέρχεται από την κοινωνιολογική παράδοση και χρησιμοποιήθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα στην Ευρώπη από τον Durkheim, στον οποίο αποδίδεται και η καταγωγή του όρου, και στις ΗΠΑ από τη Σχολή του Σικάγου (Thomas, Znaniecas κ.α), όπου για πρώτη φορά συσχετίζεται επίσημα με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Στην Αμερική, η οποία ουσιαστικά συγκροτήθηκε και δομήθηκε ως κοινωνία μέσα από τις Ευρωπαϊκές μετακινήσεις, η ενσωμάτωση κάτω από τον όρο του επιπολιτισμού αναδεικνύεται ως η κύρια διαδικασία σύστασής της (Παπαδοπούλου, 2011). Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις δεκαετίες του '50 και του '60 η ενσωμάτωση είχε συχνά την έννοια της «απορρόφησης» (absorption) και της «αφομοίωσης» (assimilation) των μεταναστών, έννοια που υποδηλώνουν την απέκδυση των μεταναστών από τα εθνοτικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά προκειμένου να γίνουν αποδεκτά μέλη της κοινωνίας υποδοχής. Η «αφομοίωση» σύμφωνα με το Gordon (1964) αποτελεί μια επιμέρους διαδικασία η επιτυχία της οποίας οφείλεται όχι μόνο στην ετοιμότητα του μετανάστη αλλά και στη μεταναστευτική πολιτική της χώρας υποδοχής. Σύμφωνα με τον Eisenstadt (1954), η «απορρόφηση» του μετανάστη στη νέα κοινωνία ολοκληρώνεται μέσα από τρεις διαδικασίες μάθησης:

- Την εκμάθηση νέων ικανοτήτων και δεξιοτήτων
- Την εκμάθηση νέων ρόλων
- Τη σταδιακή αναμόρφωση της εικόνας και του κοινωνικού γοήτρου του μετανάστη μέσα από την απόκτηση ενός νέου συστήματος αρχών και αξιών.

Σήμερα ο αριθμός των μεταναστών που κατοικεί στη χώρα μας προσεγγίζει περίπου το ένα εκατομμύριο άτομα από διαφορετικές περιοχές του κόσμου, δημιουργώντας έτσι ένα μωσαϊκό λαών, με διαφορετική γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία και συνήθειες (Κοτσιώνη, 2009).

Αυτός ο μεταναστευτικός πληθυσμός καλείται να ενσωματωθεί στην Ελληνική κοινωνία, (Ρομπόλης 2007, Τζωρτζοπούλου 2002) συνδυάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που φέρει ο καθένας, όπως είναι η γλώσσα και ο πολιτισμός, με στοιχεία από τον πολιτισμό της κοινωνίας υποδοχής. Όλη αυτή η διαδικασία πολιτιστικής μεταβολής, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα από την επαφή μεταξύ μελών από δύο διαφορετικές πολιτισμικά ομάδες, ονομάζεται επιπολιτισμός (Παυλόπουλος, 2007).

Η διαδικασία αυτή έχει αμφίδρομο χαρακτήρα, καθώς τόσο οι μετανάστες όσο και η κοινωνία υποδοχής καλούνται να προσαρμοστούν σ' αυτά τα νέα δεδομένα (Παυλόπουλος, Μπεζεβέγκης, 2008). Η διαδικασία της ενσωμάτωσης και κατ' επέκτασιν του επιπολιτισμού συνεπάγεται αλλαγές σε πολλά επίπεδα της ζωής των απόμων, όπως για παράδειγμα στις συνθήκες ζωής και κατοικίας (οικολογικές), στο είδος της διατροφής (βιολογικές), στη γλώσσα, στους θεσμούς κτλ. (πολιτισμικές) αλλά και ψυχολογικές, καθώς μεταβάλλονται οι αξίες, οι στάσεις, τα στερεότυπα.

Νομοθετικό πλαίσιο και δυσκολίες κοινωνικής ενσωμάτωσης

Στην Ελλάδα η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο το οποίο εμφανίστηκε μαζικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, χωρίς όμως η χώρα να είναι επαρκώς προετοιμασμένη για όλη αυτή την εισροή μεταναστευτικού πληθυσμού (Γρόπα, Τριανταφυλλίδου, 2009). Δεν προϋπήρχε κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο για τη μετανάστευση. Η Ελλάδα αποκτά τον πρώτο νόμο για τη μετανάστευση το 1991. Ο νόμος 1975/91 αποτελεί μια προσπάθεια της πολιτείας να ανταποκριθεί στη Συμφωνία του Schehgen. Ο νόμος αυτός απέβλεπε στον περιορισμό της μετανάστευσης και στον αυστηρότερο έλεγχο των συνόρων χωρίς όμως να δίνει τη δυνατότητα νόμιμης εισόδου, παραμονής και εργασίας σε παλαιούς και νέους μετανάστες (Παπαθεοδώρου, 2010). Στη συνέχεια έχουμε τα προεδρικά διατάγματα 358/97 και 359/97 όπου δίνεται η δυνατότητα νόμιμης παραμονής στη χώρα, μέσω της χορήγησης άδειας παραμονής και εργασίας. Το 2001 ψηφίζεται ο νόμος 2910/2001 ο οποίος αφενός δίνει τη δυνατότητα εκ νέου νομιμοποίησης μεταναστών για παραμονή και εργασία και αφετέρου ρυθμίζει θέματα ελέγχου των συνόρων και αναφέρει τις προϋποθέσεις για την είσοδο των αλλοδαπών στην Ελλάδα για εργασία ή σπουδές. Τα χρόνια που ακολούθησαν η Ελλάδα συνεχίζει τη μεταναστευτική της πολιτική. Ο νόμος 3838/2010 αναφέρει τις προϋποθέσεις για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας: τα παιδιά μεταναστών αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια με τη γέννησή τους στην Ελλάδα εφόσον οι γονείς τους διαμένουν μόνιμα και νόμιμα για 5 συνεχόμενα χρόνια στη χώρα. Επίσης τα παιδιά μεταναστών που δεν έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα και τα οποία έχουν παρακολουθήσει τουλάχιστον 6 έτη ελληνικού σχολείου και κατοικούν μόνιμα και νόμιμα στη χώρα, δικαιούνται την ελληνική ιθαγένεια .

Οι βασικές δυσκολίες που δυσχεραίνουν τη διαδικασία ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα είναι η άγνοια της γλώσσας, η έλλειψη νομιμοποιητικών εγγράφων, η αντικανονική παραμονή τους, τα οικονομικά προβλήματα λόγω των χαμηλών μισθών ή της αντιζηλίας μεταξύ διαφορετικών μειονοτικών ομάδων, οι σχέσεις, τα στερεότυπα, η νοοτροπία της χώρας υποδοχής. Στη χώρα υποδοχής συχνά συναντάμε την έλλειψη αποδοχής, αλλά και μια ρατσιστική πολλές φορές συμπεριφορά απέναντι στους μετανάστες. Αυτό σε συνδυασμό με το άγχος της μεταναστευτικής διαδικασίας, αλλά και την αλλαγή στον τρόπο ζωής, την κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση, την απώλεια της οικογενειακής υποστήριξης, μπορεί να συμβάλλει σημαντικά σ' ένα δυσλειτουργικό τρόπο προσαρμογής στην κοινωνία υποδοχής με συμπτώματα όπως η περιθωριοποίηση, η παραπρωματική συμπεριφορά ακόμα και η ανάπτυξη ψυχικής ασθένειας (Γκιωνάκης, 2010).

Ένα σημαντικό στοιχείο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι ότι υπάρχουν και ατομικές διαφορές στη διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι προσωπικές εμπειρίες των ατόμων διαφέρουν αφού κανένας άνθρωπος δεν είναι ίδιος με τον άλλο. Επίσης υπάρχουν κάποιες μεταβλητές οι οποίες θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για οποιονδήποτε βρίσκεται σε πολιτισμική μεταβολή. Αυτές είναι το φύλο,

ο βαθμός της γνώσης της νέας γλώσσας, η προηγούμενη εμπειρία συνδιαλλαγής με άλλο πολιτισμό, το εκπαιδευτικό επίπεδο και η απασχόληση.

Κοινωνική ένταξη και κοινωνική ενσωμάτωση

Όταν αναφερόμαστε στην ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, εννοούμε κατά κανόνα ένα γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκεκριμένες πολιτικές και διαδικασίες ένταξης παίρνουν ειδικότερες μορφές (όπως η «αφομοίωση» στο παρελθόν και η «ενσωμάτωση» σήμερα) ανάλογα με την εποχή, την ιδεολογία και τους στόχους. Η Συνθήκη της Λισσαβόνας το 2000 θέτει τον θεμέλιο λίθο στην κατασκευή ενός κοινού Ευρωπαϊκού μοντέλου ένταξης των μεταναστών που έχουν εγκατασταθεί στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες υποδοχής με βάση όμως αποκλειστικά και μόνο την ένταξη στην αγορά εργασίας. Αργότερα, το Νοέμβριο του 2004, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο υπογραμμίζει την αναγκαιότητα για τον καλύτερο συντονισμό των εθνικών πολιτικών ένταξης και των πρωτοβουλιών στον τομέα αυτό.

Σύμφωνα με την Πράσινη Βίβλο, προτείνονται οι βασικές αρχές περί ένταξης στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες, όπου διαπιστώνουμε ότι ειδικά τα μέτρα που αναφέρονται στο εθνικό επίπεδο αφορούν την αναδιαμόρφωση των εγχώριων κοινωνικών θεσμών έτσι ώστε να συμπεριλάβουν και τους μετανάστες στη λειτουργία τους. Δίνεται προτεραιότητα στους θεσμούς της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, στη συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία, στην ανάπτυξη των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των μεταναστών, στην πρόσβασή τους στις υπηρεσίες αλλά και σε μια πολιτισμική και θρησκευτική ελευθερία που δεν θα έρχεται σε σύγκρουση με τα χρυσά ήθη της εθνικής κοινωνίας (Παπαδοπούλου 2011).

Σύμφωνα με τον Κοντιάλη (2006), «η κοινωνική ένταξη βασίζεται στις έννοιες του ανήκειν, της αποδοχής και της αναγνώρισης και συνεπάγεται την υλοποίηση της πλήρους και ισότιμης συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική ζωή και στους πολιτικούς θεσμούς. Πρόκειται για την αναγνώριση και το σεβασμό στη διαφορετικότητα, αυξάνοντας την κοινωνική ισότητα και τη συμμετοχή των διαφορετικών και μειονεκτούντων πληθυσμών». Στο πλαίσιο αυτού του ορισμού, η κοινωνική ένταξη έχει την έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης, υποδηλώνοντας και τη διαδικασία του επιπολιτισμού.

Η κοινωνική ενσωμάτωση δεν υφίσταται γενικά και αόριστα, ούτε έχει το ίδιο περιεχόμενο ως έννοια σε κάθε εποχή και σε κάθε εθνική κοινωνία. «Αποτελεί το προϊόν πολιτικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης», ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες της εκάστοτε κοινωνίας (Παπαδοπούλου 2011).

Οι μετανάστες, οι οποίοι έρχονται στην Ελλάδα, έχουν ήδη υποστεί τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης στη χώρα καταγωγής τους. Έχουν ήδη δηλαδή διαμορφώσει σχέσεις, απόψεις, κουλτούρα, συνήθειες, αξίες, τις οποίες καλούνται να επαναπροσδιορίσουν μέσω μιας διαδικασίας επιπολιτισμού στη χώρα υποδοχής. Όπως

ήδη έχουμε αναφέρει, η διαδικασία του επιπολιτισμού δεν σημαίνει απώλεια της ταυτότητας και της κουλτούρας των μεταναστών και υιοθέτηση μιας νέας, αλλά μια διαδικασία διαμόρφωσης της κουλτούρας της χώρας υποδοχής μέσω της δυναμικής συμμετοχής των μεταναστών. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι μετανάστες έχουν ως βασικό κριτήριο επιλογής χώρας προορισμού την ύπαρξη δικτύων υποστήριξης από τις κοινότητες από τις οποίες προέρχονται (Μαντζούφης, 2010). Τα συγκεκριμένα δίκτυα συμβάλλουν σημαντικά στην επίλυση καίριων ζητημάτων της μετανάστευσης, όπως είναι η υποδοχή και η ενσωμάτωση στην κοινωνία υποδοχής (Αλιμπάντης – Μοράτου Βόνδα, 2008). Υπάρχουν πολλές μορφές επικοινωνιακής ένταξης μέσω ποικίλων ειδών κοινωνικής ενσωμάτωσης.

- α) Η αστική ενσωμάτωση – αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη σε μια δημοκρατική κοινωνία.
- β) Η οικονομική ενσωμάτωση – πρόσβαση στην απασχόληση και ένταξη σε μια ευρύτερη οικονομική λειτουργία.
- γ) Η κοινωνική ενσωμάτωση – πρόσβαση στην κρατική βοήθεια χωρίς στιγματισμό.
- δ) Η διαπροσωπική ενσωμάτωση – το να έχει κάποιος οικογένεια, φίλους, γείτονες και κοινωνικά δίκτυα (Χριστόπουλος 2004)

Η στόχευση για την κοινωνική πολιτική είναι η ενίσχυση της κοινωνικής ενσωμάτωσης για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Η Ελλάδα, αλλά και γενικότερα η Ευρώπη, αυτή την εποχή αναζητά ένα τρόπο για να διατηρήσει και να δυναμώσει την επικοινωνιακή συνοχή αναδιαρθρώνοντας τόσο τους θεσμούς όσο και την κοινωνικοποίηση μέσα από αυτούς, δηλαδή να επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο των διαδικασιών ενσωμάτωσης.

Στη Ευρωπαϊκή Ένωση τα κράτη μέλη αντιμετωπίζουν παρόμοιες προκλήσεις όσον αφορά την ένταξη των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής. Στο πλαίσιο της ενιαίας μεταναστευτικής πολιτικής έχουν δημιουργηθεί Ευρωπαϊκά Ταμεία που χρηματοδοτούν δράσεις σχετικές με τη μετανάστευση. Οι δράσεις αυτές αφορούν την υποδοχή, την ένταξη και την έρευνα του φαινομένου της μετανάστευσης και υλοποιούνται από υπουργεία, δημόσιες υπηρεσίες και ΜΚΟ. Αποσκοπούν στην επίτευξη θετικών αποτελεσμάτων για τους μετανάστες στους τομείς της απασχόλησης, της κατοικίας, της εκπαίδευσης, της υγείας καθώς και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως η γλωσσική επάρκεια και η γνώση της κοινωνίας υποδοχής.

Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε ένα πρόγραμμα για την αλληλεγγύη και τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών για τη περίοδο 2007-2013, (με την απόφαση 435/2007/ΕΚ του Συμβουλίου της Ευρώπης της 25ης Ιουνίου 2007), με σκοπό να βελτιώσει τη διαχείριση των μεταναστευτικών ρευμάτων στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να ενισχυθεί η αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών μελών. Το πρόγραμμα έχει 4 διαστάσεις. Η 1η αφορά την ολοκληρωμένη διαχείριση των εξωτερικών συνό-

ρων, με τη σύσταση του Ταμείου Εξωτερικών Συνόρων. Η 2η αφορά την πολιτική ασύλου με την παράταση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Προσφύγων. Η 3η αφορά την καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης και την επιστροφή στις χώρες τους των υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν παράνομα στην ΕΕ με τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επιστροφών. Η 4η αφορά την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών με τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης.³

Στην Ελλάδα ως υπεύθυνη αρχή του Ταμείου έχει ορισθεί η Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης του Υπουργείου Εσωτερικών. Σύμφωνα με το επίσης πρόγραμμα του 2011 οι βασικές δράσεις του Ευρωπαϊκού Ταμείου Ένταξης στοχεύουν στην:

- Πληροφόρηση- εξυπηρέτηση υπηκόων τρίτων χωρών νομίμως διαμενόντων στη χώρα
- Ευαισθητοποίηση της κοινωνίας υποδοχής σε θέματα που αφορούν την ένταξη των μεταναστών με παράλληλη ενδυνάμωση των νομίμως διαμενόντων
- Εκπαίδευση και επιμόρφωση των νόμιμων μεταναστών
- Προαγωγή της διαπολιτισμικότητας ως θεμελιώδους μηχανισμού ένταξης των νομίμων μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής
- Μελέτη-έρευνα στα πεδία της μετανάστευσης και της ένταξης
- Διαπολιτισμική επιμόρφωση των δημοσίων υπαλλήλων που συναλλάσσονται με υπηκόους τρίτων χωρών ή χειρίζονται θέματα που σχετίζονται με αυτή την κατηγορία πληθυσμού
- Δημιουργία δικτύων συνεργασίας για θέματα μετανάστευσης και ένταξης⁴

Δράσεις επίσης αναπτύσσονται από μικρό αριθμό Δήμων που συχνά όμως έχουν πιλοτικό και μάλλον περιστασιακό χαρακτήρα. Στην Ελλάδα οι υπηρεσίες κοινωνικής ενσωμάτωσης στους Δήμους παρέχουν κυρίως ενημέρωση και συμβουλές σε διαδικαστικά ζητήματα, καθώς επίσης και ψυχοκοινωνική υποστήριξη και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τον Δήμο Αθηναίων στα πλαίσια του οποίου λειτούργησε το 2004 το πρώτο στην Ελλάδα Κέντρο Εξυπηρέτησης Αλλοδαπών, ενώ το 2008 λειτούργησε το Διαπολιτισμικό Κέντρο μέσω του οποίου ο Δήμος συμμετέχει σε δύο σημαντικά δίκτυα πόλεων, το EUROCITIES και το CLIP, τα οποία στοχεύουν στην ανταλλαγή εμπειριών και καλών πρακτικών μεταξύ πόλεων για την ένταξη των μεταναστών. Το Διαπολιτισμικό Κέντρο σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ) υλοποίησε το 2008 πρόγραμμα που απευθυνόταν στις αλλοδαπές μπτερές παιδιών που ήταν εγγεγραμμένα στους δημοτικούς παιδικούς σταθμούς και αφορούσε την εκ-

3. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/114509_en.htm on line 1/3/2012.8.

4. Επίσιο πρόγραμμα 2011, Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης υπηκόων τρίτων χωρών στην Ελλάδα, Υπουργείο Εσωτερικών.

μάθηση ελληνικών για την απόκτηση του πιστοποιητικού ελληνομάθειας. Η καινοτομία του προγράμματος έγκειται στο ότι το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε σε παιδικό σταθμό του Δήμου και όσο οι μητέρες παρακολουθούσαν τα μαθήματα γλώσσας, τα παιδιά τους απασχολούνταν δημιουργικά σε αίθουσα του παιδικού σταθμού. Μεταξύ των ετών 2008-2010 συνολικά 1.635 μητέρες παρακολούθησαν το πρόγραμμα. Το 2009 συγκροτήθηκε το Συμβούλιο Μεταναστών το οποίο έχει δημιουργήσει τη δική του ιστοσελίδα (www.athina-entaxi.gr) και πραγματοποιεί δράσεις σε συνεργασία με το Διαπολιτισμικό Κέντρο.

Ο ρόλος των επαγγελματιών στην κοινωνική ενσωμάτωση των μειονοτικών ομάδων

Η κοινωνική εργασία δεν αποτελεί έκφραση μιας συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής. Είναι ανεξάρτητη επιστήμη αφιερωμένη στην προώθηση των βασικών ανθρωπίνων αξιών και υπόκειται σε αλλαγές και εξελίξεις όπως και κάθε άλλη επιστήμη. Επιδιώκει την υποβοήθηση και απελευθέρωση των δυνατοτήτων που έχουν τα άτομα, οι ομάδες και οι κοινότητες με σκοπό την επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας και ευημερίας.

Το κράτος καλείται να ανταποκριθεί σε ραγδαίες αλλαγές που συμβαίνουν τόσο στο εξωτερικό περιβάλλον, (κινητικότητα, γεωπολιτική ρευστότητα) όσο και στο εσωτερικό, όπου οι πληθυσμοί-στόχοι που χρήζουν κοινωνικής προστασίας μεταβάλλονται. Οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και στην απασχόληση, η αδυναμία του ασφαλιστικού συστήματος να εξασφαλίσει αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης στους ασφαλισμένους, η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση συνιστούν παράγοντες διεύρυνσης και διάχυσης των πληθυσμών-στόχων που έχουν άμεση ανάγκη από προνοιακές παροχές. (Μπιθυμήρης, Γ. στο *Κοινωνική Εργασία για την Κοινωνική Δικαιοσύνη*, 2012).

Οι επαγγελματίες κοινωνικοί λειτουργοί με συνέπεια και σταθερότητα έχουν εκδηλώσει την προσήλωσή τους στην υπεράσπιση της ατομικής ελευθερίας, της προσωπικής ισοτιμίας και της πολιτικής αυτοδιάθεσης, ενώ παράλληλα υποστηρίζουν λύσεις που οδηγούν στην υιοθέτηση πολιτικών κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτές είναι σύμφωνα με τη Βάγια (1994): α) Η κινητοποίηση και αξιοποίηση των δυνατοτήτων κάθε ατόμου για το ξεπέρασμα των δυσκολιών της ζωής και β) η συμμετοχική, συλλογική δράση σε κοινοτικό επίπεδο για τη διεκδίκηση και την απόκτηση κοινωνικών δικαιωμάτων για άτομα ή ομάδες.

Για την υποστήριξη των μειονοτικών ομάδων και την παροχή βοήθειας για την ομαλή ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία με σκοπό την αποφυγή του κοινωνικού αποκλεισμού, την κάλυψη των βασικών τους αναγκών και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκύπτουν από τη συνύπαρξή τους με άτομα της χώρας υποδοχής, απαιτείται η συνεργασία καταρτισμένων επαγγελματιών διαφόρων επιστημονικών πεδίων, όπως είναι οι κοινωνικοί λειτουργοί, οι ψυχολόγοι, οι ψυχίατροι, οι νομικοί, οι εκπαιδευτικοί, οι ιατροί και οι νοσηλευτές (Κλεφτάρας, 2009). Όλοι οι επαγγελματίες

πρέπει να έχουν σχετικές ειδικές γνώσεις, εμπειρία, θεωρητική κατάρτιση και να κινούνται σε περισσότερα του ενός επιστημονικά πεδία (Σκλάβου, 2008).

Βασική προϋπόθεση για τη σωστή και επιτυχημένη παροχή συνδρομής σε μειονοτικές ομάδες είναι η διεπιστημονική-διεπαγγελματική συνεργασία, ο συντονισμός μεταξύ υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο, η συνεργασία με σχολεία και υπηρεσίες υγείας, με την αστυνομία και την εισαγγελία, με νομικούς, ψυχολόγους, κοινοτικές οργανώσεις και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.) σε κάθε περίπτωση που αυτό κρίνεται αναγκαίο (Κανδυλάκη, 2009).

Είναι απαραίτητο οι κοινωνικοί λειτουργοί να προστατεύουν και να σέβονται τα δικαιώματα καθώς και να προωθούν τα συμφέροντα των μεταναστών. Ο επαγγελματίας κοινωνικός λειτουργός θα πρέπει να εμφορείται από συγκεκριμένες αρχές διαπολιτισμικής αγωγής, όπως αυτές της αλληλεγγύης, του σεβασμού και κυρίως της ενσυναίσθησης (Σκλάβου, 2008).

Η δέσμευση των κοινωνικών λειτουργών στην αξία της αποδοχής της ετερότητας και του σεβασμού απέναντι στη φυλετική, εθνοτική και πολιτισμική ποικιλομορφία, αποτελεί στοιχείο του ηθικού συστήματος της κοινωνικής εργασίας (Ζαϊμάκης, 2002). Επίσης, οι κοινωνικοί λειτουργοί είναι σημαντικό να ελέγχουν τις προκαταλήψεις που ενδεχομένως έχουν σχετικά με την καταγωγή και την κουλτούρα των εξυπηρετούμενων (Ζαϊμάκης, 2002-Κανδυλάκη, 2009). Είναι δε εξίσου σημαντικό κατά την άσκηση της κοινωνικής εργασίας οι κοινωνικοί λειτουργοί να υιοθετούν σαφείς δημοκρατικές σχέσεις και αξίες και να έχουν την ικανότητα να βλέπουν τα πράγματα από διαφορετικές οπτικές γωνίες λειτουργώντας σε όλα τα επίπεδα της πολιτισμικής ταυτότητας (Κρίβας, 1999).

Οι επαγγελματίες που ασχολούνται με μειονοτικούς πληθυσμούς θα πρέπει να αποκτήσουν διαπολιτισμική ευαισθητοποίηση μέσω της συνεχούς επιμόρφωσης για την απόκτηση κατάλληλων δεξιοτήτων και γνώσεων. Σε μια ομάδα συμβουλευτικής μειονοτικών πληθυσμών είναι σημαντικό να περιλαμβάνονται στη θεματολογία της τα ακόλουθα θέματα: ψυχοκοινωνικά, ενταξιακά, οικονομικά, νομικά, εργασιακά, εκπαιδευτικά, ψυχαγωγία, εκτόνωση και επικοινωνία (Κοτσαμάνη-Λαφαζάνης-Σκλάβου, 2006).

Για την καλύτερη ενημέρωση και την αποτελεσματικότερη ψυχοκοινωνική στήριξη των μειονοτικών πληθυσμών, αλλά και για την "επί ίσοις όροις" με τον γηγενή πληθυσμό συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και τον συνδυασμό προσωπικής και επαγγελματικής ζωής, θεωρείται απαραίτητη η παροχή συμβουλευτικής ενίσχυσης μέσα από την εφαρμογή προγραμμάτων για τη κοινωνική τους ενσωμάτωση (Θεοφίλου, 2008). Οι βασικοί στόχοι των προγραμμάτων της συμβουλευτικής είναι η υποστήριξη, η ενθάρρυνση, η παροχή πληροφοριών και κατευθύνσεων για την απόκτηση δεξιοτήτων (Κοτσαμάνη-Παπαζήσης- Σκλάβου, 2006), καθώς και η έκφραση και διαχείριση συναισθημάτων, η αντιμετώπιση του στρες και καταστάσεων κρίσης (Θεοφίλου, 2008).

Όσον αφορά στους πρόσφυγες και τους αιτούντες άσυλο (Σκλάβου, 2001), οι κοινωνικοί λειτουργοί εργάζονται πολύ συχνά με ομάδες προσφύγων τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο, δίνοντας προτεραιότητα κυρίως στην επικοινωνία με τη κοινότητα για ενημέρωση και παράλληλη εύρεση πηγών βοήθειας, καθώς και στις διαδικασίες χορήγησης ασύλου.

Η διαπολιτισμική κοινωνική εργασία στη διευρυμένη σύγχρονη μορφή της εμπεριέχει τόσο τη διαπολιτισμική συμβουλευτική στο μικροεπίπεδο (άτομα, οικογένειες, μικρές ομάδες) όσο και τις παρεμβάσεις σε μακροεπίπεδο, οι οποίες δεν αναφέρονται μόνο σε στρατηγικές ευαισθητοποίησης και κινητοποίησης της τοπικής και ευρύτερης κοινότητας αλλά και σε θεσμικές αλλαγές προς όφελος των εθνοτικών ομάδων και της ομαλής συνύπαρξής τους με την κυρίαρχη ομάδα υποδοχής (Δημοπούλου-Λαγωνίκα, 2006).

Σύμφωνα με τον Διεθνή Κώδικα Δεοντολογίας της κοινωνικής εργασίας, η κοινωνική αλλαγή, η κοινωνική δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα κατέχουν κεντρική θέση τόσο στον ορισμό της κοινωνικής εργασίας όσο και στις αξίες και στις αρχές του επαγγέλματος. Άρα ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία Δικτύων υποστήριξης και δράσης στην κοινότητα προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των μεταναστών. Η από κοινού δράση με τους μετανάστες είναι ένα παράδειγμα του πώς μπορεί να υπάρξει από κοινού δράση μεταξύ κοινωνικών λειτουργών και εξυπηρετούμενων με γνώμονα τα δικαιώματα των εξυπηρετούμενων. Το να μαθαίνει ο ένας από την εμπειρία του άλλου, να τροποποιεί τις αντιλήψεις του και να αναστοχάζεται κριτικά στην καθημερινή του πρακτική (reflexivity) (Payne, 1998) αλλά και να βρίσκει λύσεις σε προβλήματα, είναι όλα σημαντικά σημεία για την κοινωνική εργασία.

Ο κοινωνικός λειτουργός που εργάζεται με την κοινότητα θα πρέπει να εστιάσει στην αναγκαιότητα σύνδεσης του εξυπηρετούμενου με τις πηγές/πόρους της κοινότητας. Αυτό προϋποθέτει ότι υπάρχουν οι αναγκαίοι πόροι και είναι διαθέσιμοι για την κάλυψη των αναγκών των μεταναστών, ότι υπάρχει η ικανότητα από τη μεριά των μεταναστών για την αξιοποίηση των κοινοτικών πόρων και ότι υπάρχει ανταπόκριση των κοινοτικών πόρων σε ορισμένες ανάγκες των μεταναστών, που παρουσιάζουν κοινωνική και πολιτισμική διαφοροποίηση. Σύμφωνα με μια πιο ολιστική προσέγγιση ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να εργαστεί με πιο διεκδικητικό τρόπο και να συνδεθεί με τα κοινωνικά κινήματα. Αυτό συμβάλλει ενδεχομένως να σκεφτούμε ξανά το τι, το πώς και το γιατί στην πρακτική της κοινωνικής εργασίας.

Η Ελλάδα, ως χώρα υποδοχής μεταναστών αντιμετωπίζει τις μαζικές αφίξεις⁵ με ομοιόμορφες πρακτικές ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των αλλοδα-

5. Η Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, επηρεάστηκε από την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων τη δεκαετία του '90, από τα πολιτικά προβλήματα σε χώρες της Μέσης Ανατολής, της Ασίας και της Αφρικής τη δεκαετία του 2000 και γενικά από την παγκοσμιοποίηση των μεταναστευτικών ροών τις τελευταίες δεκαετίες.

πών. Για το λόγο αυτό δημιουργούνται σοβαρότατα ζητήματα όσον αφορά στη μεταχείριση των ανθρώπων αυτών σύμφωνα με τις υποχρεώσεις της χώρας, όπως αυτές προκύπτουν τόσο από διεθνείς συμβάσεις όσο και από την εθνική νομοθεσία. Επίσης, σημαντικές ελλείψεις παρατηρούνται στον τομέα της εξασφάλισης πλήρους γνώσης εκ μέρους της Πολιτείας, του πληθυσμού που διέρχεται και διαμένει στη χώρα. Η παθογένεια του όλου συστήματος διαχείρισης της παράνομης μετανάστευσης και οι συνακόλουθες εκπώσεις στη διασφάλιση των δικαιωμάτων των ανθρώπων που χρήζουν διεθνούς προστασίας, εκδηλώνονται όχι μόνο στα σημεία εισόδου, αλλά συνοδεύουν τους αλλοδαπούς σε όλη τη διαδρομή τους στη χώρα (UNHCR, 2011).

Η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, στην αγορά εργασίας και σε σχέση με την πολιτισμική προσαρμογή τους καθίσταται αδύνατη αν, μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών, δεν καλλιεργηθεί εύφορο έδαφος για την προσαρμογή αυτή και δεν προληφθούν τα προβλήματα που αφορούν στην περιθωριοποίηση τους, στην ξеноφοβία, στην έξαρση επιθετικών και εγκληματικών ενεργειών και στο ρατσισμό (Θεοφίλου, 2008). Βέβαια, με τον υπερπληθυσμό και τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των νεοεισερχομένων μεταναστών στην Ελλάδα, υπό τις παρούσες συνθήκες φαίνεται εξαιρετικά δύσκολο έως και αδύνατο να επιτευχθεί η ενσωμάτωση, η κάλυψη των αναγκών τους και η προστασία των δικαιωμάτων τους.

Βιβλιογραφία

- Αλιμπράντη – Μαράτου, Λ. Βόνδα, Ε. (2008) Δημιουργώντας γέφυρες : Ατυπα κοινωνικά δίκτυα και γυναίκες μετανάστριες στην Ελλάδα. Στο (επιμ.) Καβουνίδη, Τ. Καρύδης, Β. Νικολακοπούλου – Στεφάνου, Η. Στυλιανούδη, Λ. *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, 6^ο τόμος σσ. 236-255. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Βάγια, Χ. (1994). Κοινωνικά Δικαιώματα και Κοινωνική Εργασία. Συγκλίνουσες αρχές και επιδιώξεις. *ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ*, τεύχος 34:77-85, Απρίλιος-Ιούνιος.
- Βενιέρης Δ. (2009), *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα Ελλ. Γράμματα.
- Γεωργιογιάννης Π.(1997). *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα.
- Γκιωνάκης, Ν., (2010). *Οδηγός Επίγνωσης της Πολιτισμικής Ετερότητας. Κατανοώντας την Πολιτισμική Ετερότητα στην Ψυχική Υγεία*. Αθήνα : Κέντρο Ημέρας «Βαβέλ», της «Συνειρός» – ΑΚΕ Κοινωνικής Αλληλεγγύης.
- Γρώπα, Ρ. Τριανταφυλλίδου, Α., (2009) Ελλάδα. Στο (επιμ.) Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ., *Η Μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, σσ. 193-216, Αθήνα : Κριτική.

- Εκμε – Πουλοπούλου, Η (2007) *Η Μεταναστευτική Πρόκληση*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ζαϊμάκης, Γ., (2002) *Κοινωνική Εργασία και Τοπικές Κοινότητες. Ανάπτυξη, Συλλογική Δράση, Πολυπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Θεοφίλου, Π. (2008). Διαπολιτισμική συμβουλευτική: η συμβολή της στην ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Σκλαβου, Κ. (Επιμ.), *Οδηγός Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής* (σελ. 87-126), Αθήνα: Παπαζήση.
- Ιωακειμίδης Γ.,(2012) *Κοινωνική Εργασία για την Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Αθήνα, Ιών
- Eisenstandt Sh. N,(1954), *The Absorption of Immigrants. A Comparative Study based Mainly on the Jewish Community in Palestine and the State of Israel*, Routledge and Kegan, P.LTD, London
- Gordon N. (1964), *Assimilation in American Life*, New York, Oxford University Press
- Κανδυλάκη, Α. (2004). *Η Συμβουλευτική στην Κοινωνική Εργασία. Δεξιότητες Επικοινωνίας και Τεχνικές Παρέμβασης*. Αθήνα: Μετασπουδή.
- Κανδυλάκη, Α. (2009). *Κοινωνική Εργασία σε Πολυπολιτισμικό Περιβάλλον*. Αθήνα: Τόπος.
- Κλεφτάρας, Γ. (2009). *Πολιτισμική και Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κοντιάδης Ξενοφών, Απίστουλας Δ., (2006). *Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Κοτσαμάνη, Α., Λαφαζάνης, Γ., Σκλάβου, Κ. (2006). *Συμβουλευτική Προσφύγων, Παλινοσοούντων, Μεταναστών και Αιτούντων Άσυλο*. Αθήνα/ Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κοτσιώνη, Ι. (2009). *Έκθεση για την Υγεία των Μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα : Mighealthnet.
- Κρειαλής Κ. (1991). *Το Δικαίωμα του Ατόμου για Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα.
- Κρίβας, Σπ. (1999). *Αξίες και Ανάπτυξη για τη Σταδιοδρομία μέσω της Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής: η συγκρότηση ενός μοντέλου*. Επιθεώρηση συμβουλευτικής και προσανατολισμού. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μουσούρου Λ. (2004). *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η Ελληνική Εμπειρία*, επιμ. Κασσιμάτη Κ., Αθήνα, Gutenberg.
- Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ. (2006). *Μετανάστευση και Ένταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μπεζεβέγκης, Η., Παυλόπουλος, Β., (2008). Στρατηγικές επιπολιτισμού και προσαρμογή των μεταναστών. Στο Καβουνίδη, Τζ., Καρύδης, Β. Νικολακοπούλου – Στεφάνου, Η., Στυλιανούδη, Λ. (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, τ. Βα, Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Μωυσιάδης Α. (2004). *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η Ελληνική Εμπειρία*, επιμ. Κασσιμάτη Κ., Αθήνα Gutenberg.
- Παυλόπουλος, Β., Μπεζεβέγκης, Η., (2008). Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη με-

- τανάστευση και τον επιπολιτισμό της. Στο (επιμ.) Μπεζεβέγκης, Η., *Μετανάστες στην Ελλάδα : Επιπολιτισμός και Ψυχοκοινωνική Προσαρμογή*, σσ. 17-37. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Παυλόπουλος, Β. (2007). Μετανάστευση: Κοινωνικοψυχολογική διαπολιτιστική Προσέγγιση (παρουσίαση μαθήματος). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ψυχολογίας, ΔΔΠΜΣ *Κοινωνικό – Πολιτισμική Εκπαίδευση και Κατάρτιση Εμφυχωτών*, Ακαδ. Έτος 2007-08. Αθήνα.
- Παπαδοπούλου, Δ., Μωυσιάδης Α. (2011). *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις*, Αθήνα, Κριτική.
- Παπαθεοδώρου Θ. (2010). *Νομικό Καθεστώς Αλλοδαπών*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη
- Παύλου Μ. Και Χριστόπουλος Δ. (2004). *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης*, Αθήνα, Κριτική
- Πετμετζίδου Μ. και Παπαθεοδώρου Χ., (2004). *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα, Εξάντας.
- Ρομπόλης Γ., (1997). *Η Μετανάστευση από και προς την Ελλάδα, Απολογισμοί και Προοπτικές*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Σκλάβου, Κ., (2001). Πρόσφυγες και μετανάστες στην Ελλάδα. Η εμπειρία της Κοινωνικής Υπηρεσίας των Γιατρών του Κόσμου, *Κοινωνική Εργασία*, Τ. 62, σσ. 117-122, 2001.
- Σκλάβου, Κ., (2008). *Ενδοοικογενειακή Βία και Κοινωνική Ένταξη Αλλοδαπών Γυναικών*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Σκλάβου, Κ. (Επιμ.), (2008). *Οδηγός Διαπολιτισμικής Συμβουλευτικής*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Τζωρτζοπούλου Μ., (2002). *Μετανάστες προς την Ελλάδα: η περίπτωση της περιοχής πρωτεύουσας, οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστών*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα
- Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ., (2009). Ελλάδα. Στο Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ. (επιμ.), *Η Μετανάστευση στην Ενωμένη Ευρώπη*, Αθήνα : Κριτική.
- Μαντζούφας, Π. Γ. (26.11.2010). Μεταναστευτικά ρεύματα και κοινωνική ένταξη στη σύγχρονη Ελλάδα. Αναρτήθηκε στην ιστοσελίδα www.constitutionalism.gr.
- Φουντεδάκη Π. (2007). Το κοινωνικό δικαίωμα στην παιδεία: η διάσταση θεωρίας και πράξης ως η αλήθεια του δικαιώματος, Στο Μάνεσης Α. *Κοινωνικά Δικαιώματα και Κρίση του Κράτους Πρόνοιας*. Αθήνα, Σαββάλας.
- UNHCR. (2011). *Η Κατάσταση των Προσφύγων στην Ελλάδα. Διαπιστώσεις και προτάσεις της Ύπατης Αρμοστίας*, Αθήνα/Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, Αθήνα.

Διαδίκτυο

- Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών,
<http://ete.ypes.gr/matia.html> (on line 08/03/12)
- Ευρωπαϊκό Ταμείο για τους Πρόσφυγες, (2008-2013), http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/14567_el.htm, (on line 07/03/12)
- Ευρωπαϊκό Ταμείο Ένταξης Υπηκόων Τρίτων Χωρών στην Ελλάδα, Οδηγός Εφαρμογής για τα επίσια προγράμματα 2007 & 2008, Μάρτιος 2009, Διεύθυνση Κοινωνικής Ένταξης του Υπουργείου Εσωτερικών,
http://ete.ypes.gr/PDF/odigos_efarmogis.pdf, (on line 07/03/12)
- Ινστιτούτο Αστικού Περιβάλλοντος και Ανθρώπινου Δυναμικού (Ι.Α.Π.Α.Δ), Αρχές, Στόχοι Μεταναστευτικής Πολιτικής, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Για τους Μετανάστες στην Ελλάδα» Σύνοψη, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002
http://www.uehr.panteion.gr/siteView_2/pdf/sinopsi.pdf, (on line 01/03/12)
- Συνήγορος του Πολίτη, http://www.synigoros.gr/porismata_dta.htm (on line 05/03/12)
- Ταμεία Επιστροφής (2008-2013), Απόφαση αριθ. 575/2007/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Μαΐου 2007, για τη σύσταση του Ευρωπαϊκού Ταμείου Επιστροφής για την περίοδο 2008-2013, ως μέρους του γενικού προγράμματος «Αλληλεγγύη και διαχείριση των μεταναστευτικών ροών»,
http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum-immigration/L14570_el.htm, (on line 01/03/12)
- Ταμείο Ένταξης (2007-2013), http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/14572_el.htm, (on line 07/02/12)
- Υπουργείο Εσωτερικών, http://www.ypes.gr/el/Generalsecretariat/PopulationSC/general_directorate_migration/diefthinsi_koinonikis_entaksis, (on line 08/03/12)